

**Зимянський А.Р.**  
**Соціально-психологічні передумови розвитку моральної**  
**самосвідомості у підлітковому віці**

*Зимянський Андрій Романович, старший викладач кафедри психології  
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна*

**Анотація.** У статті виділено та проаналізовано важливі соціально-психологічні передумови розвитку моральної самосвідомості підлітків, зокрема, інтелектуальні (пізнавальні), емоційні, вольові, новий рівень самосвідомості, виникнення почуття дорослості, розвиток спонукальної сфери, виникнення потреби у самоствердженні, особливості соціальної активності.

**Ключові слова:** підлітковий вік, самосвідомість, почуття дорослості, самоствердження, соціальна активність

Констатується, що за своїм складом підлітковий період є психологічно неоднорідним, а динаміка розвитку моральної самосвідомості всередині періоду є маловивченою. Психологи досить уважно ставляться до вивчення підліткового періоду, визнаючи фундаментальність змін, які відбуваються у цей час.

У психології проблема розвитку особистості підлітка та розвитку його моральної самосвідомості аналізується у контексті сукупності досягнень або новоутворень цього віку (Л.С. Виготський, У. Крейн, Г. Крайг, Ф. Райс, Х. Ремшмидт) і особливості включення підлітка у провідну діяльність – спілкування в умовах спільної діяльності (Л.І. Божович, Т.П. Гаврилова, В.В. Давидов, Г.С. Залеский, В.О. Татенко, Д.Й. Фельдштейн). У концепції Д.Й. Фельдштейна важливе місце займає внутрішня суб'єктивна позиція підлітка стосовно різних сфер соціальної дійсності, що дозволяє у майбутньому сформулювати "стійку життєву позицію".

На сучасному етапі дослідження у віковій та педагогічній психології науковцями отримані важливі показники про витoki особистісного зростання у підлітковому віці (І.С. Булах), закономірності становлення спонукальної сфери особистості підлітка (М.Й. Боришевський, І.В. Дубровіна, А.О. Реан, Л.А. Регуш), умови самоствердження і самовизначення підлітка (В.А. Аверін, В.С. Мухіна, Г.М. Прихожан, Г.А. Цукерман), активізуються психологічні засоби відкриття підлітком власного "Я" (І.В. Нікітіна, І.Г. Ісуріна).

У психологічному плані моральна самосвідомість людини є складно організованою психологічною системою, що включає інтеріоризовані у процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних установок, ідеалів, що дозволяють співвідносити власні вчинки і спонуки особистості із засвоєними нею моральними імперативами, ціннісними ставленнями до себе та інших людей.

Метою нашого дослідження є з'ясування соціально-психологічних передумов розвитку моральної самосвідомості у підлітковому віці. У період дорослішання виникають психологічні передумови (довільність вищих психічних функцій, засвоєння формальних операцій мислення, автономність, незалежність Я та ін.) для виникнення моральної поведінки. У результаті нових якісних змін у підлітків мотиви дій і вчинків стають осмисленішими і стійкішими, трансформуючись у стійкі особистісні утворення (самоцінності). Аналіз наукових джерел [1; 2; 3; 4; 5; 6] дозволив виділити важливі психологічні передумови розвитку моральної самосвідомості підлітків, зокрема, інтелектуальні, емоційні, вольові, новий рівень самосвідомості, виникнення почуття дорослості, розвиток спонукальної сфери, виникнення потреби у самоствердженні, особливості соціальної активності.

нукальної сфери, виникнення потреби у самоствердженні, особливості соціальної активності.

**Інтелектуальні (пізнавальні).** Активний пізнавальний розвиток підлітка розгортається він у малопомітних для нього і тих, хто її оточує, формах. Упродовж цього періоду триває розвиток абстрактного мислення, логічної пам'яті, використанням метакогнітивних (пов'язаних з виробленням стилю інтелектуальної діяльності) навичок. Ці обставини суттєво впливають на зміст думок підлітка, його здатність до моральних суджень. Це дозволяє йому зрозуміти суть моральних аспектів поведінки та діяльності (моральні ставлення, моральні позиції, моральні дії, моральні переживання, моральні норми, моральні ідеали тощо) та співвідносити їх із власним Я. Як відзначає Л.І. Божович [2], мислення сприяє активному використанню підлітками моральних понять. У перехідний період у підлітка виникає система власних вимог і норм, які він завзято відстоює, не боячись покарань з боку дорослих. Починають складатися відносно стійкі та незалежні моральні погляди, судження й оцінки, проте останні можуть змінюватися під впливом позицій і думок референтної групи однолітків. Це підтверджує, що моральність підлітків перебуває у процесі становлення.

**Емоційні.** Для емоційної сфери підлітків характерні достатньо висока емоційна збудливість, деяка стійкість емоційних переживань, високий рівень тривожності, суперечливість почуттів (досить часто підліток захищає свого друга, одночасно розуміючи його неправоту; володіючи розвинутим почуттям гідності – "може заплакати від образи, хоч плакати соромно"). Виникають переживання не тільки щодо оцінювання їх іншими людьми, але і щодо моральної самооцінки. Інтенсивно формуються моральні почуття, завдяки чому переживання з приводу засвоєння підлітками моральних норм поведінки стають спонуками до реалізації їх у поведінці.

**Вольові.** Помітної розвитку набувають вольові якості – наполегливість, впертість у досягненні мети, вміння долати перешкоди і труднощі тощо. Підлітки, на відміну від молодших школярів, спроможні не тільки на окремі вольові дії, але й на вольову діяльність. Вони вже в змозі самі поставити перед собою мету та спланувати її досягнення. Недостатність розвиненості волі полягає передусім у тому, що, проявляючи величезну наполегливість в одному виді діяльності, підлітки можуть не виявляти її в інших видах. З цього приводу Л.С. Виготський звернув увагу на ту обставину, що у випадку з підлітками частіше всього має місце не слабкість волі, а слабкість цілей, коли підліткам просто немає ради чого долати різні пере-

пони, включаючи і власні лінощі. Поява ж значущої мети вирішує і проблеми волі. Завдяки волі підліток долає егоцентричні мотиваційні тенденції, щоб дотримуватися у поведінці моральних норм.

*Новий рівень самосвідомості.* Підлітковий вік є сенситивним для розвитку самосвідомості особистості. У підлітків виникає інтерес до себе, якостей своєї особистості, потреба оцінити, порівняти себе з іншими, розібратися у своїх почуттях і переживаннях. Саме у підлітковому віці актуальною для особистості стає потреба зіставляти якості інших людей з власними рисами, думати про себе, про своє місце серед інших людей, про здібності та можливості. Важливими є суперечності між потребою пізнати себе і фактичним рівнем знань, між прагненням ствердити свою дорослість і способами досягнення цього, між ідеалом і реальними тенденціями власного розвитку. Жадою самоутвердження, відстоювання своєї дорослості та самостійності породжує у підлітків, у свою чергу, підвищену чутливість до всього, що стосується їхнього авторитету, оцінки результатів діяльності, зовнішності, вчинків, здібностей та можливостей. Все це й викликає в них стійкий інтерес до внутрішнього світу особистості, суспільних моральних цінностей, норм поведінки, людських взаємин, становища у суспільстві тощо. Тим самим створюються надзвичайно сприятливі умови для порівняння підлітками своїх морально-психологічних якостей з якостями інших людей, формується система прагнень особистості до реалізації в житті свого ідеального "Я" як моделі та напряму власного самовдосконалення.

На основі розвитку самосвідомості, зростання вимог до себе, нового становища серед ровесників і старших у них з'являється прагнення до самовиховання, зокрема, у сфері моральності. Вони намагаються розвинути в собі позитивні якості, подолати негативні риси. Але порівняно невеликий життєвий досвід і ще не сформований життєвий світогляд нерідко породжують суперечності між потребою у самовихованні і невмінням реалізувати її. У генезисі самосвідомості підлітка, В.А. Аверінін [1] виділено два етапи: формування почуття відмежованості свого Я від оточуючих та становлення ідентичності підлітка.

У підлітковому віці самооцінка дітей стосується переважно основних моральних якостей: доброти, честі, справедливості тощо. Учні середніх класів не досить самокритичні, хоч часто вони визнають у собі багато негативних якостей, усвідомлюють потребу позбутися їх, прагнуть до самовиховання. Їх самооцінка є нестійкою та не завжди адекватною. Судження молодших підлітків про себе виражаються також в оцінці їх стосунків з іншими людьми. Ці оцінки стосуються уміння дружити, чуйності до людей, своєї поведінки серед інших, поваги до себе, сприймання себе однокласниками, що свідчить про досить високий рівень самосвідомості, збагачення досвіду соціальної поведінки. Відтак, процес розвитку моральної самосвідомості включає в себе дві протилежні тенденції. З одного боку, відстоювання ціннісного "Я", утвердження власної індивідуальності, що породжує напругу й конфліктність. З іншого, – необхідність самореалізації як засобу становлення моральної свідомості й адекватного їй ментального простору особистості.

*Почуття дорослості.* Почуття дорослості підлітків може виявлятися у загальній переорієнтації від ровесників як значущих інших (яким здебільшого уподібнюється Я-минуле і Я-теперішнє) на дорослих, якості яких починають визначати очікуваний напрям власних змін підлітка, а також у критичному ставленні до Я-минулого, у відчуженні багатьох рис дитячого Я [6]. Майбутнє уявляється йому досить невизначеним. Однак, на думку психологів, оптимальні варіанти особистісного розвитку передбачають відносну спадкоємність минулого, теперішнього і майбутнього Я в єдності з продуктивними поступальними змінами на шляху від дитинства до зрілості.

*Розвиток спонукальної сфери.* У підлітковому віці основою мотивації стають цінності, однак система ціннісних орієнтацій дитини перебуває ще на стадії формування. Відбувається перегляд сформованих у молодшому шкільному віці уявлень про цінності. Якщо в попередньому періоді великий вплив на виникнення цінностей мало виховання, то в підлітковому віці значущими для дитини стають цінності і погляди, які домінують у групі. У підлітка певною мірою сформована ієрархія життєвих цілей, однак він ще недостатньо володіє засобами їх досягнення, а це уповільнює процес опанування соціально-цінної поведінки.

Протягом підліткового віку ціннісні орієнтації дітей ускладнюються, стають ліберальнішими, незалежнішими, відбувається безумовне схилення перед визнаними цінностями. Вплив референтної групи не призводить до суттєвої зміни сприйнятих від дорослих ціннісних уявлень, але послаблює зв'язок із батьками, дорослими. Деякі суспільні цінності, зокрема допомога, самопожертва, у підлітковому віці тимчасово втрачають своє значення, натомість актуальними стають соціальний статус, авторитет, економічна і світоглядна самостійність, зовнішній вигляд. Загалом, для спонукальної сфери підлітків характерний перехід від дотримання зовнішніх вимог щодо моральної поведінки до особистісної активності, яка спирається на власні норми, ідеали, наміри, цілі.

*Потреба підлітка у самоствердженні.* Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним настановам, що негативно впливає на становлення моральної самосвідомості. [6]

Самоствердження Я-морального підлітка відбувається у просторі інтимно-особистісного спілкування з однолітками. Саме у підлітковій спільноті з повною силою реально переживається сутність ролі дорослого. Завдяки функціонуванню особистісної рефлексії підліток просувається у напрямі усвідомлення Я-морального ("Хто Я?" – основне питання віку). Відбувається спільне з однолітками самоосягнення власного Я. Я-моральне підлітка прагне з'єднатися із Я-моральним іншого підлітка. Рефлексивний самоаналіз ("Я – у минулому, сьогодні, майбутньому") відкриває підліткові глибини своєї недосконалої й він переживає кризу Я-морального. Завдяки цій кризі підліток "про-

ходить" переосмислення Я-морального, збагачує сферу власних почуттів і думок. Для самореалізації підліток обирає ту діяльність, яка пов'язана з найбільшими труднощами, що зумовлено бажанням "пройти через все", заявити про себе. Діти підліткового віку інтенсивно оволодівають досвідом моральної поведінки, інтеріоризуючи та апробовуючи його у власній життєдіяльності. Вони здатні самостійно формувати і контролювати власну моральну сферу і вчинок для них набуває смислотворчого значення.

З прагненням підлітка швидше стати дорослим пов'язана провідна для нього потреба в самостійності і незалежності. Підліток глибше, ніж молодший школяр, розуміє себе, може аналізувати свої вчинки, хоч йому ще важко передбачати їх наслідки. Його поведінка осмисленіша, не така імпульсивна як молодшого школяра, він краще володіє собою. Підліток ставить перед собою віддаленіші цілі, формує перші життєві плани, ідеали, прагне бути на когось схожим, набути певні риси характеру, моральні переконання. Потреба в самостійності реалізується у намаганні діяти без сторонньої допомоги й опіки, в здатності приймати рішення і відстоювати власні погляди, в умінні досягати поставленої мети, поводитися під впливом власних спонукань.

У підлітковому віці відбувається якісна зміна соціальної ситуації розвитку. У самосвідомості підлітка вона трансформується у нові ціннісні орієнтації. Підліток намагається протиставити власне "Я" дорослим, відстоювати власну незалежність і самостійність. Самореалізація Я-морального в цей період пов'язана, насамперед, з новим емоційно-ціннісним прагненням – бути і вважатися дорослим. Рольова позиція дорослого є найважливішим емоційним переживанням підлітка. Імітуючи поведінку значущого дорослого, він пізнає можливості власного Я. Підліток утверджує власне Я у дорослій позиції і дорослих діях, а саме у вилучених з простору дорослих формах поведінки. Відтак актуалізація егоїстичних стратегій поведінки зумовлена розв'язанням вікових завдань і новим осмисленням Я-морального у процесі самореалізації. По суті, реалізація егоїстичних стратегій поведінки в цей період зумовлене захистом нового ціннісного Я від сильних зовнішніх і внутрішніх впливів.

*Соціальна активність.* Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих. Він усіяко намагається реалізувати свою потребу в утвердженні позиції дорослої людини, але відсутність психічних можливостей заважає досягненню цієї мети, що є однією з основних суперечностей віку, розв'язання якої стимулює становлення Я-морального. Спрямованість на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими та ровесниками. Підлітки включаються у різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу їхнього спілкування, можливості засвоєння соціальних (моральних) цінностей, сприяє формуванню моральних якостей особистості.

*Міжособистісне спілкування.* Становлення моральної самосвідомості підлітка пов'язане з актуальністю потреби у спілкуванні, яка дозволяє здійснювати підлітку пошук самого себе, виробляти моральну са-

мооцінку, власну моральну позицію. Лише у спілкуванні, у взаємодії з іншим засвоюються норми соціальної поведінки і норми моралі, установлюються взаємини рівності і поваги один до одного. Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності і способи дій, то спілкування з ровесниками є своєрідним випробуванням себе у сфері особистісної, зокрема специфічної моральної, проблематики. У спілкуванні з дорослими підліток завжди перебуває в позиції молодшого, певною мірою підкореного, а за таких умов не всі морально-егітичні норми можуть бути ним засвоєні та апробовані. І лише в стосунках з ровесниками він рівноправний, виконуючи ролі організатора та виконавця, приятеля і суперника, друга, що зберігає чинсь таємницю і довіряє свою іншим, що сприяє становленню Я-морального. Саме у підлітковій спільноті можна з повною силою емоційно пережити не в уяві, а реально сутність ролі дорослого. Висока вимогливість до дружби, в основі якої лежить не спільна гра, як у молодших школярів, а спільність інтересів, моральних почуттів. Дружба у підлітків вибірковіша та інтимніша, триваліша. У ній всім підліткам "дозволяється" утверджувати своє Я-моральне у дорослій позиції і дорослих діях. Автономність набуває характеру відповідальності за зміст Я-морального [4].

Загалом провідною тенденцією у підлітковому віці стають становлення Я-морального особистості, процеси відокремлення її від батьківської нормативно-ціннісної системи та формування власної системи моральних цінностей. У процесі морального зростання у підлітковому віці визначаються такі провідні психологічні тенденції, як лібералізація моральних цінностей особистості та її емансипація від батьків. Як складний, двосторонній процес, лібералізація моральних цінностей означає, по-перше, що підліток здатний та прагне до звільнення від норм, догм, стереотипів, які йому пропонувалися або нав'язувалися дорослими, особливо батьками та вчителями, протягом попередніх років. По-друге, підліток намагається побудувати власну систему моральних цінностей, яка йому зрозуміла та пережита ним. Процес емансипації виступає психологічною тенденцією і, водночас, умовою процесу лібералізації моральних цінностей підлітків та диференціюється на три види: нормативний, емоційний і поведінковий. Підліток прагне позбавитися дитячої емоційної залежності від батьків, набутти свободи, відповідальності у нормативно-ціннісній та поведінковій сферах.

Водночас у підлітків посилюється негативізм щодо будь-яких вимог дорослих, яскраво виявляються ознаки емансипації, намагання будь-що демонструвати свою незалежність. Вони прагнуть вільно обирати способи виконання своїх обов'язків і одночасно бояться проявити слабкість, уникають діяльності, яка може спричинити чиїсь намішки або відчуття невпевненості у своїх силах. Тому інколи за відсутності вільного вибору підлітки швидше поводитимуться зухвало, ніж дозволять змусити себе до активності. Механізмами активізації лібералізації моральних цінностей особистості підліткового віку виступають особистісна, інтелектуальна та соціальна рефлексії, які переплітаючись, взаємодіючи та взаємодоповнюючи

одна одну, сприяють появі більш високого її рівня – моральної рефлексії та саморефлексії.

Отже, в період дорослішання, особистісний розвиток підлітка підлягає змінам, перебудові, трансформаціям. У внутрішньому світі особистості закладаються основи розвитку морального Я, зокрема: інтелектуальні (пізнавальні), емоційні, вольові, новий рівень самосвідомості (почуття дорослості, потреба підлітка у самоствердженні), спонукально-мотиваційні та соціальна активність і міжособистісне спілкування. Самосвідомість, виступаючи внутрішньою умовою становлення

особистості підлітка, взагалі концентрує в собі витоки особистісних утворень, що закономірні у цьому віці: почуття дорослості, самоствердження, емоційно-ціннісне ставлення до себе та ін. через самопізнання, самоставлення, саморегуляцію. В силу інтенсивності диференційних та інтеграційних процесів, які виникають у структурних складових моральної самосвідомості підлітка, виникає цілісне уявлення про Я-моральне, ціннісне ставлення до нього та реалізація його в реальній поведінці.

#### ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков / В.А. Аверин. – Учеб. пособие. 2-е изд., перераб. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.  
*Averin V.A. Psychology of children and adolescents / V.A. Averin – Uchob. posobiye. 2-ye izd., pererab. SPb.: Izd-vo Mikhaylova V.A., 1998. – 379 s.*
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте (психологическое исследование) / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 452 с.  
*Bozhovich L.I. Personality and its formation in childhood (psychological research) / L.I. Bozhovich. – M.: Prosveshcheniye, 1968. – 452 s.*
3. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростков / М.И. Боришевский. – К., 1981.  
*Borishevskiy M.I. Psychological features of consciousness of teenagers / M.I. Borishevskiy. – K., 1981.*
4. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія / І.С. Булах. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 340 с.  
*Bulakh I.S. Psychology of Personal Growth teenager: a monograph / I.S. Bulakh. – K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2003. – 340 s.*
5. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Смысл : Эксмо, 2005. – 1136 с.  
*Vygotskiy L.S. Psychology of Human Development / L.S. Vygotskiy. – M.: Smysl : Eksmo, 2005. – 1136 s.*
6. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академвидав. (Альма-матер), 2005. – 360 с.  
*Savchyn M.V., Vasilenko L.P. Developmental Psychology: Study Guide / M.V. Savchyn, L.P. Vasilenko. – K.: Akademvydav. (Al'ma-mater), 2005. – 360 s.*

#### Zymyansky A.R. Social and psychological conditions of moral identity in adolescence

**Abstract.** The article highlighted and analyzed important social and psychological conditions of moral consciousness of adolescents, including intellectual (cognitive), emotional, volitional, a new level of consciousness, feelings of adulthood, the development of incentive areas of need in self-assertion, especially social activity.

**Keywords:** adolescence, self-awareness, a sense of maturity, assertiveness, social activity

#### Зимянський А.Р. Соціально-психологічні передумови розвитку морального самосознання в підлітковому віці

**Аннотация.** В статті виділені і проаналізовані важливі соціально-психологічні передумови розвитку морального самосознання підлітків, в частині, інтелектуальні (пізнавальні), емоційні, волеві, новий рівень самосознання, виникнення почуття дорослості, розвиток побудительної сфери, виникнення потреби в самоутвердженні, особливості соціальної активності.

**Ключевые слова:** підлітковий вік, самосознання, почуття дорослості, самоутвердження, соціальна активність